

УДК 594.38

І.О. Балашов

НАЗЕМНІ МОЛЮСКИ (GASTROPODA, PULMONATA) ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Балашев И.А. Наземные моллюски (Gastropoda, Pulmonata) Полтавской области // Науч. зап. Гос. природоведч. музея. – Львов, 2010. – Вып. 26. – С. 191-198.

В Полтавской области зарегистрировано 49 видов наземных моллюсков. Отмечено обеднение видового состава наземных моллюсков широколиственных лесов области в сравнении с соседними областями, расположенными западнее и севернее. Моллюски *T. costulata* і *V. excentrica* не отмечались в других природных зонах Левобережной Украины, возможно, их ареал на территории Украины ограничен преимущественно лесостепной зоной и западом Украины.

Balashov I.A. Land mollusks (Gastropoda, Pulmonata) of the Poltava region // Proc. of the State Nat. Hist. Museum. – Lviv, 2010. – 26. – P. 191-198.

The 49 species of the land mollusks were registered in the Poltava region. Species composition of land mollusks, which were registered in broad-leaved forests, is poor in comparison with near West and North regions. The species *T. costulata* and *V. excentrica* were not registered in other nature zones of Left-bank Ukraine. It is possible that greater part of their range in Ukraine limited by Forest-Steppe zone and Western Ukraine.

Видовий склад наземних моллюсків України вивчено досить нерівномірно. У той час як для лівобережних степової зони і зони мішаних лісів існують відносно детальні фауністичні списки наземних моллюсків [1, 8], для лівобережного лісостепу не існує даних ХХ-ХХІ ст., за винятком деяких епізодичних свідчень. Тож дослідження видового складу наземних моллюсків цієї території є особливо доцільним.

Перші свідчення щодо видового складу наземних моллюсків Полтавщини з'явилися ще в першій половині ХІХ ст. у працях І. Криницького [17, 18]. Але в подальшому наземні моллюски Полтавської області практично не вивчалися, були опубліковані лише фрагментарні дані по окремим видам [7, 10, 14]. Загалом у літературі для Полтавської області згідно сучасної систематики вказується лише 9 видів наземних моллюсків, у той час як для сусідніх західних і північних областей ця цифра є більшою у декілька разів [1, 4, 5, 6].

Матеріал і методика досліджень

Збір матеріалу здійснювали в червні та серпні 2006 р. на території Лубенського, Миргородського, Шишацького, Зінківського та Диканського р-нів Полтавської обл. Були обстежені найбільші за площею та найбільш збережені масиви широколистяних лісів біля с. Мгар (Лубенський р-н), с.м.т. Диканька (Диканський р-н), с.м.т. Опішня (Зінківський р-н), с. Ярьськи (Шишацький р-н). Була досліджена заплава найбільших річок області – Удаю, Сули, Хорола, Псла та Ворскли. Досліджено степові луки в околицях м. Лубни, м. Миргород і с.м.т. Шишаки. Матеріал збирали та опрацьовували за стандартними методиками [7, 12, 13, 16]. Загалом було зібрано

близько 3,5 тис. особин 42 видів наземних молюсків, з яких 1075 особин 34 видів були передані на зберігання до малакологічного фонду Державного природознавчого музею НАН України (надалі в тексті – ДПМ). Молюсків роду *Oxyloma* визначали із залученням ознак анатомічної будови (визначення Н.В. Гураль-Сверлової). Також були використані матеріали з колекції Зоологічного інституту РАН (надалі в тексті – ЗІН).

Автор висловлює подяку за допомогу при визначенні матеріалу, надання інформації та цінних порад с.н.с. ДПМ к.б.н. Н.В. Гураль-Сверлової, а також с.н.с. Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України к.б.н. О.О. Байдашнікову.

Результати досліджень

На обстеженій території зареєстровано загалом 49 видів наземних молюсків, що належать до 22 родин. Анотований список видів подано нижче. У дужках вказані інвентарні номери, під якими частина згаданого матеріалу зберігається в малакологічному фонді ДПМ.

1) *Carychium minimum* Müller, 1774, родина Ellobiidae (інв. № 2382, 2393, 2394).

Зареєстрований у підстилці всіх досліджених заплавах річок, на березі ставка у с.м.т. Шишаки, а також вздовж струмка у грабово-дубовому лісі на території урочища Мгарська Дача (Лубенський р-н).

2) *Carychium tridentatum* (Risso, 1826), родина Ellobiidae (інв. № 2370, 2381).

Зареєстрований у підстилці всіх досліджених масивів широколистяного лісу. Здебільшого трапляється вздовж струмків та у ярах, де представники цього виду часто досягають великої щільності.

3) *Succinea putris* (Linnaeus, 1758), родина Succineidae (інв. № 2365, 2388).

Мешкає у трав'яному ярусі в заплавах річок, по берегах стоячих водойм, вздовж струмків тощо. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

4) *Succinella oblonga* (Draparnaud, 1801), родина Succineidae (інв. № 2364, 2416).

Населяє підстилку різноманітних фітоценозів, але найчастіше трапляється в широколистяних лісах, рідше – в заплавних фітоценозах, на суходільних луках тощо. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

5) *Oxyloma elegans* (Risso, 1826), родина Succineidae (інв. № 2235).

Одна жива особина зареєстрована на рослині біля урізу води у заплаві р. Хорол (м. Миргород).

6) *Oxyloma sarsii* (Esmark, 1886), родина Succineidae (інв. № 2234, 2236).

Великі популяції зареєстровано на рослинах біля урізу води в заплавах річок Псел і Хорол.

7) *Acanthinula aculeata* (Müller, 1774), родина Valloniidae (інв. № 2389).

Зареєстрований лише в підстилці грабово-дубового лісу на території урочища Мгарська Дача (Лубенський р-н).

8) *Vallonia costata* (Müller, 1774), родина Valloniidae (інв. № 2407, 2244, 2426, 2420).

Трапляється в підстилці різноманітних фітоценозів, але найбільшої чисельності досягає в широколистяних лісах, особливо вздовж струмків. Досить часто трапляється також у заплавних фітоценозах, на суходільних луках тощо. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

9) *Vallonia pulchella* (Müller, 1774), родина Valloniidae (інв. № 2377, 2425, 2421, 2428).

Аналогічно до попереднього виду, мешкає в підстилці широкого спектра фітоценозів, але віддає перевагу лукам. Рідко трапляється в широколистяних лісах, частіше – у заплавлених лісах. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

10) *Vallonia emniensis* (Gredler, 1856), родина Valloniidae

У колекції ЗІН присутні черепашки цього виду, зібрані у Гадяцькому р-ні на березі р. Грунь (1917 р.).

11) *Vallonia excentrica* Sterki, 1893, родина Valloniidae (інв. № 2366).

Зареєстрований у підстилці степових лук у околицях с.м.т. Шишаки і м. Лубни.

12) *Cochlicopa lubrica* (Müller, 1774), родина Cochlicopidae (інв. № 2379, 2411, 2417).

Часто трапляється в підстилці широкого спектра фітоценозів, за виключенням широколистяних лісів. У широколистяних лісах виявляється рідко, виключно вздовж струмків. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

13) *Cochlicopa lubricella* (Porro, 1838), родина Cochlicopidae (інв. № 2376, 2385, 2402, 2405, 2406, 2413).

Зареєстрований у підстилці всіх досліджених масивів широколистяних лісів, де трапляється дуже часто. В інших фітоценозах трапляється рідко.

14) *Cochlicopa nitens* (Gallenstein, 1848), родина Cochlicopidae (інв. № 2380, 2418).

Зареєстрований у заплавах річок Псел, Хорол і Сула, а також вздовж струмка у широколистяному лісі на території урочища Мгарська Дача (Лубенський р-н).

15) *Pupilla muscorum* (Linnaeus, 1758), родина Pupillidae (інв. № 2368, 2390, 2404).

Часто трапляється на сухих луках, степових ділянках. Зареєстрований на території Шишацького, Миргородського та Лубенського р-нів.

16) *Vertigo pusilla* Müller, 1774, родина Vertiginidae (інв. № 2371, 2414).

Переважає поодинокі особини трапляються в підстилці широколистяних лісів, рідше – в заплавлених лісах. Зареєстрований на території усіх досліджених районів, крім Миргородського.

17) *Vertigo pygmaea* (Draparnaud, 1801), родина Vertiginidae

У колекції ЗІН присутні черепашки цього виду з Гадяцького р-ну (імовірно, 1916 р.).

18) *Vertigo antivertigo* (Draparnaud, 1801), родина Vertiginidae (інв. № 2397).

Зареєстрований у двох точках – у підстилці біля невеликого озера у заплавному рідколіссі р. Псел (околиці с.м.т. Шишаки), а також у підстилці вздовж струмка у широколистяному лісі на території урочища Мгарська Дача (Лубенський р-н).

19) *Vertilla angustior* (Jeffreys, 1830), родина Vertiginidae (інв. № 2415).

Зареєстрований лише в листяному лісі в околицях с.м.т. Шишаки на схилах заплави р. Псел.

20) *Columella edentula* (Draparnaud, 1805), родина Truncatellinidae (інв. № 2378, 2401).

Зареєстрований у підстилці широколистяних лісів на території Шишацького і Лубенського р-нів.

- 21) *Truncatellina cylindrica* (Férussac, 1807), родина Truncatellinidae
У колекції ЗІН присутні черепашки цього виду з Гадяцького р-ну (імовірно, 1916 р.).
- 22) *Truncatellina costulata* (Nilsson, 1822), родина Truncatellinidae (інв. № 2369).
Кілька особини з цілком сформованим устям були зібрані автором у підстилці дубового лісу між с. Яреськи та с.м.т. Шишаки (Шишацький р-н). Також представники цього виду були зареєстровані 23 березня 1990 року в дубовому лісі біля с. Приходьки та с. Білоцерківці в Пирятинському р-ні (за усним повідомленням к.б.н. О.О. Байдашнікова). У колекції ЗІН присутні черепашки цього виду з околиць Гадяча та села Червоний Кут Гадяцького р-ну (1916 р.).
- 23) *Chondrula tridens* (Müller, 1774), родина Enidae.
Мешкає на сухих луках і степових ділянках. Зареєстрований на території Шишацького та Лубенського р-нів.
- 24) *Cochlodina laminata* (Montagu, 1803), родина Clausiliidae (інв. № 2367, 2396, 2403, 2422).
Зареєстрований у мертвій деревині в усіх досліджених масивах широколистяних лісів.
- 25) *Bulgarica cana* (Held, 1836), родина Clausiliidae (інв. № 2373).
Кілька особин зареєстровано в мертвій деревині на території грабово-дубового лісу в урочищі Мгарська Дача (Лубенський р-н).
- 26) *Laciniaria plicata* (Draparnaud, 1801), родина Clausiliidae (інв. № 2372, 2408).
Кілька особин зареєстровано в мертвій деревині в широколистяних лісах Лубенського та Миргородського р-нів.
- 27) *Punctum rugmaeum* (Draparnaud, 1801), родина Punctidae (інв. № 2374, 2419).
Часто трапляється в підстилці суходільних і заплавних лісів, найчастіше широколистяних. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.
- 28) *Discus ruderatus* (Férussac, 1821), родина Discidae (інв. № 2387, 2412).
Досить часто трапляється в мертвій деревині широколистяних лісів. Зареєстрований на території усіх досліджених районів, крім Диканського.
- 29) *Euconulus fulvus* (Müller, 1774), родина Euconulidae (інв. № 2392, 2399).
Часто трапляється в підстилці суходільних і заплавних лісів, найчастіше широколистяних. Зрідка трапляється також на відкритих ділянках. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.
- 30) *Zonitoides nitidus* (Müller, 1774), родина Gastrodontidae (інв. № 2383, 2395).
Часто трапляється в заплавах річок, по берегах стоячих водойм, вздовж струмків тощо. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.
- 31) *Vitrea crystallina* (Müller, 1774), родина Zonitidae.
Зареєстрований 23.03.1990 р. в яру в дубовому лісі біля с. Приходьки та с. Білоцерківці в Пирятинському р-ні (за усним повідомленням к.б.н. О.О. Байдашнікова).
- 32) *Aegopinella minor* (Stabile, 1864), родина Zonitidae (інв. № 2386, 2429, 2431, 2432, 2433).
Зареєстрований у підстилці в усіх досліджених масивах широколистяних лісів, де трапляється дуже часто. В інших фітоценозах трапляється рідко.
- 33) *Perpolita hammonis* (Storm, 1765), родина Zonitidae (інв. № 2410, 2427, 2430).

Населяє різноманітні фітоценози, але найчастіше трапляється у вологих лісах. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

34) *Perpolita petronella* (L. Pfeiffer, 1853), родина Zonitidae

У колекції ЗІН присутні черепашки цього виду з Гадяцького р-ну (імовірно, 1916 р.).

35) *Vitrina pellucida* (Müller, 1774), родина Vitrinidae (інв. № 2384, 2409).

Трапляється переважно в підстилці суходільних лісів, децю рідше – на лучних ділянках, у заплаві. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

36) *Limax maximus* Linnaeus, 1758, родина Limacidae.

Зареєстрований у м. Лубни та за його межами вздовж р. Сула на обох її берегах у різних стаціях.

37) *Limax cinereoniger* Wolf, 1803, родина Limacidae.

Зареєстрований у різноманітних стаціях в усіх досліджених масивах широколистяних лісів.

38) *Deroceras laeve* (Müller, 1774), родина Agriolimacidae.

Зареєстрований у підстилці заплави річок Псел, Хорол і Сула.

39) *Deroceras reticulatum* (Müller, 1774), родина Agriolimacidae.

Трапляється в різноманітних стаціях будь-яких вологих фітоценозів, але переважно в антропогенних ландшафтах. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

40) *Boettgerilla pallens* Simroth, 1912, родина Boettgerillidae.

Одну особину зареєстровано в листяній підстилці дендропарку м. Лубни.

41) *Arion subfuscus* (Draparnaud, 1805), родина Arionidae.

Трапляється в різноманітних стаціях будь-яких вологих фітоценозів, зокрема антропогенних. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

42) *Arion fasciatus* (Nilsson, 1823), родина Arionidae.

Кілька особин зареєстровано в листяній підстилці дендропарку м. Лубни.

43) *Fruticicola fruticum* (Müller, 1774), родина Bradybaenidae (інв. № 2361).

Зареєстрований у різноманітних стаціях в усіх досліджених заплавах річок.

44) *Helix pomatia* Linnaeus, 1758, родина Helicidae (інв. № 2360).

Зареєстрований лише в дубово-грабовому лісі на території урочища Мгарська Дача (Лубенський р-н).

45) *Cepaea vindobonensis* (Férussac, 1821), родина Helicidae (інв. № 2224, 2363).

Трапляється в різноманітних фітоценозах, але перевагу надає лукам. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

46) *Xeropicta derbentina* (Krynicky, 1836), родина Hygromiidae (інв. № 2229).

Кілька особин, зібраних у серпні 2006 р. в с.м.т. Семенівка (Семенівський р-н) на території цукрового заводу та в його околицях, зберігається в малакологічному фонді ДПМ (збір Т.Г. Стойко, В. Горбенко; визначення Н.В. Сверлової; анатомічно перевірений матеріал).

47) *Pseudotrachia rubiginosa* (Schmidt, 1853), родина Hygromiidae (інв. № 2391, 2398).

Часто трапляється навколо різноманітних водойм, найчастіше у заплавах річок. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

48) *Trochulus hispidus* (Linnaeus, 1758), родина Hygromiidae

У колекції ЗІН присутні черепашки цього виду з Гадяцького р-ну (1916 р.).

49) *Euomphalia strigella* (Draparnaud, 1801), родина Hygromiidae (інв. № 2362, 2400, 2423).

Мешкає в різноманітних фітоценозах. Найчастіше трапляється в широколистяних лісах, але відмічений в усіх досліджених типах лісів, на степових луках тощо. Зареєстрований на території усіх досліджених районів.

Крім того, в агроландшафтах с.м.т. Шишаки було виявлено ювенільні особини слизняка з родини Agriolimacidae, які ймовірно належали до виду *Deroceras agreste* (Linnaeus, 1758), але їхню видову належність не вдалося встановити остаточно через не повністю сформовану статеву систему.

Для Полтавської області також згадувався моллюск *Pupilla bigranata* (Rossmässler, 1839) [7]. Але дослідження у ЗІН матеріалів, на яких базувалася ця вказівка, показало, що матеріал було зібрано у верхніх шарах осадових порід (що зазначено в етикетках) разом з викопними черепашками *Vallonia tenuilabris* (Braun, 1843). Тож, імовірно, цей матеріал також є викопним. Присутність на території Полтавської області рецентних представників *P. bigranata* потребує підтвердження.

Більшість зареєстрованих видів має широкий ареал (голарктичний, палеарктичний або різні типи європейського) і є нативними для дослідженої території [7, 9, 12, 13, 16]. Слизняк *B. pallens* має кавказьке походження, для України цей вид є чужорідним [7, 9]. Східно-середземноморський вид *X. derbentina* в Україні відомий з Причорномор'я та Криму [7, 9, 12]. Як і попередній вид, до Полтавщини, імовірно, потрапив унаслідок антропохорії, адже ця знахідка є найбільш північною для *X. derbentina* і здійснена в урбанізованому середовищі. Чужорідними для Наддніпрянщини вважаються також *L. maximus* і *H. pomatia* [1, 7, 9, 12]. Але їхня колонізація почалася настільки давно, що частина популяцій цих видів перейшла до існування у відносно природних фітоценозах, які не зазнавали кардинальних трансформацій унаслідок людської діяльності. Особливо це стосується останнього виду. Знахідка *H. pomatia* лише в добре збереженому грабово-дубовому лісі на території урочища Мгарська Дача, де було зареєстроване найбільше різноманіття лісових наземних моллюсків серед усіх досліджених територій Полтавської області, та відсутність цього виду в навколишніх населених пунктах примушує замислитися, чи не є *H. pomatia* нативним для цієї території видом. Адже не існує суттєвих географічних бар'єрів між Карпатами, де *H. pomatia*, без сумніву, є нативним видом [7, 12, 16], і Наддніпрянщиною. До того ж автором було здійснено низку знахідок цього виду далеко за межами населених пунктів у широколистяних лісах Вінницької та Черкаської областей. Але, за літературними даними [10], *H. pomatia* зареєстрований також у заплаві р. Сула, до якої прилягає урочище Мгарська Дача. Крім того, до урочища Мгарська Дача прилягає територія Мгарського монастиря XVII ст., який свого часу міг бути джерелом інвазії. Можливо, чужорідними для Полтавщини є також *A. fasciatus* і *D. reticulatum*, що були виявлені лише або переважно в урбанізованих біотопах. Природний ареал цих видів вважається точно не встановленим [9].

Загалом видовий склад наземних моллюсків Полтавської області подібний до сусідніх західних і північних областей. З 47 видів, відомих для Полтавської області (за літературними та власними даними), 36 є спільними з лівобережним Поліссям [1], 41 – з Черкаською областю [4–6]. Дещо менш подібним є видовий склад лівобережної степової зони [8] – лише 25 спільних видів. Відмічена відсутність

деяких лісових видів, які досить регулярно трапляються у широколистяних лісах сусідніх західних та північних областей – *Lehmannia marginata* (Müller, 1774), *Malacolimax tenellus* (Müller, 1774), *Aegopinella pura* (Alder, 1830), *Vertigo substriata* (Jeffreys, 1830), *Cochlodina orthostoma* (Menke, 1830), *Vitrea contracta* (Westerlund, 1871), *Platyla polita* (Hartmann, 1840) та ін. А інші лісові види, які є цілком звичайними для сусідніх областей, наприклад, *L. plicata*, *C. edentula* і *A. aculeata*, відмічені тут лише поодинокі в найбільших лісових масивах області. Це можна пояснити відносно невеликою загальною площею широколистяних лісів Полтавщини та меншою їх збереженістю у порівнянні з сусідніми західними і північними областями. Найчастіше в широколистяних лісах області трапляються молюски *C. lubricella*, *Ae. minor* (у підстилці) і *C. laminata* (у підстилці та мертвій деревині). У заплавлених фітоценозах Полтавської області відмічене приблизно таке ж видове різноманіття наземних молюсків, що й на території сусідніх областей.

Поширення на території України двох виявлених видів, вірогідно, пов'язане переважно саме з лісостеповою зоною. Це *T. costulata* і *V. excentrica*, які не відомі для Українського Полісся [1], відсутні або майже повністю відсутні у степовій зоні України [8], але натомість регулярно відмічалися в лісостеповій зоні [4-6]. Винятком поки що є лише знахідка *T. costulata* у північній частині Дніпропетровської області [8]. Ареал *V. excentrica* у Східній Європі не є остаточно встановленим у зв'язку зі зміною видового діагнозу цього виду в 1996 р. Дж. Гербером [15]. Деякі більш ранні вказівки *V. excentrica* для України можуть стосуватися більш звичайного *V. pulchella*.

Такі види, як *A. aculeata*, *L. plicata*, *B. cana* і *V. crystallina*, на території Полтавської області були зареєстровані лише в лісових ярах. Перші три види досить часто трапляються на території сусідніх західних і північних областей також на ділянках лісу без виражених форм мезорельєфу. Це свідчить про істотну роль ярів у існуванні згаданих видів на дослідженій території, що спостерігалось для низки видів також у правобережному Придніпров'ї [4-6], на Подільській височині [3], Молдовській височині [2], Валдайській височині [11] та на інших територіях. Сприятливість ярів для рідкісних для цієї території видів наземних молюсків пов'язана перш за все з мікрокліматом ярів. У першу чергу це цілорічна висока вологість і згладжені перепади температури. Крім того, важкодоступність рельєфу ярів сприяє зниженню антропогенного навантаження. Зокрема, у зв'язку з тим, що у більшості випадків з ярів значно складніше вивезти зрубані дерева, рубки часто оминають цю форму рельєфу.

Висновки

Таким чином, для Полтавської області на сьогодні відомо 49 видів наземних молюсків, з яких 41 вперше згадані у цій роботі. Видовий склад наземних молюсків загалом подібний до такого у сусідніх західних і північних областях. Проте відмічено відсутність деяких видів, які трапляються у широколистяних лісах сусідніх областей. А деякі звичайні для сусідніх областей лісові види молюсків трапляються тут тільки у найбільших лісових масивах і лише в ярах. Ареал таких видів, як *T. costulata* і *V. excentrica* на території України, можливо, пов'язаний переважно з Лісостепом і західною частиною країни.

1. Байдашников А.А. Наземная малакофауна Украинского Полесья. Сообщение 1. Видовой состав и связь моллюсков с растительным покровом // Вестник зоол. – 1992. – № 4. – С. 13-19.
2. Байдашников А.А. Наземные моллюски (Gastropoda, Pulmonata) заповедника Кодры (Молдова) // Вестник зоол. – 1993. – № 4. – С. 10-15.
3. Байдашников А.А. Наземные моллюски (Gastropoda, Pulmonata) заповедника "Медоборы" (Подольская возвышенность) // Вестник зоол. – 2002. – Т. 36, № 2. – С. 73-76.
4. Балашев И.А. Значение лесных оврагов в распространении наземных моллюсков (Mollusca: Gastropoda) Каневской возвышенности // Эколого-функциональні та фауністичні аспекти дослідження моллюсків, їх роль у біоіндикації стану навколишнього середовища. – Вип. 2. – Житомир, 2006. – С. 19-22.
5. Балашов І.О., Лукашов Д.В. Наземні моллюски Канівського природного заповідника // Заповідна справа в Україні. – 2007. – Т. 13, вип. 1-2. – С. 75-79.
6. Корнюшин А.В. Наземная малакофауна грабово-дубовых лесов среднего Приднепровья. // Тр. Зоол. ин-та АН СССР. – 1988. – Т. 187. – С. 109-120.
7. Лихарев И.М., Раммельмейер Е.С. Наземные моллюски фауны СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 512 с.
8. Сверлова Н.В., Мартинов В.В., Мартинов А.В. До вивчення наземної малакофауни (Gastropoda, Pulmonata) південно-східної частини України // Наук. зап. Держ. природозн. музею. – 2006. – Вип. 22. – С. 35-46.
9. Сверлова Н.В., Хлус Л.Н., Крамаренко С.С. и др. Фауна, экология и внутривидовая изменчивость наземных моллюсков в урбанизированной среде. – Львов, 2006. – 225 с.
10. Хлус Л.Н., Хлус К.Н. Распространение *Helix pomatia* L. на территории Украины // Чтения памяти А.А. Браунера: Материалы 3-й междунар. науч. конф. – Одесса: Астропринт, 2003. – С. 54-56.
11. Шиков Е.В. Влияние рельефа и озерно-речной сети на современное распространение наземных моллюсков в центре русской равнины // Тр. Зоол. ин-та АН СССР, 1985. – Т. 135. – С. 67-75.
12. Шилейко А. А. Наземные моллюски надсемейства Helicoidea. – Л.: Наука, 1978. – 384 с. – (Фауна СССР. Моллюски. Т. 3, вып. 6. Нов. сер. № 117).
13. Шилейко А. А. Наземные моллюски подотряда Pupillina фауны СССР (Gastropoda, Pulmonata, Geophila). – Л.: Наука, 1984. – 399 с. – (Фауна СССР. Моллюски. Т. 3, вып. 6. Нов. сер. № 130).
14. Boettger O. Zur Molluskenfauna des russischen Gouvernements Poltawa, Perm und Orenburg // Nachrichtenblatt der Deutschen Malakozoologischen Gesellschaft. – 1889. – В. 21. – S. 120-133.
15. Gerber J. Revision der Gattung *Vallonia* Risso 1826. (Mollusca: Gastropoda: Valloniidae) // Schrift. Malacozool. – 1996. – Н. 8 – S. 1-169.
16. Kerney M.P., Cameron R.A.D., Jungbluth J.H. Die Landschnecken Nord- und Mitteleuropas. – Hamburg; Berlin: Parey, 1983. – 384 s.
17. Krynicki I. Novae species aut minus cognitae Chondri, Bulmi peristomae helicisque generibus praecipue Rossiae meridionalis observatae // Bull. de la Soc. Nat. Moscou. – 1833. – 6. – С. 391-436.
18. Krynicki I. Helices proprie dictae hucusque in limitibus Imperii Rossici observatae // Bull. de la Soc. Nat. Moscou. – 1836. – 9. – С. 147-214.

Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України, м. Київ
e-mail: igor_balashov@ukr.net